

Den tyske og engelske forbindelse – en sortsperspektivering

Det er fælles for de nordiske lande, at havefrøavlens relativt sent i køkkenurte dyrkningens og sorterens historie kom "til at spille nogen større Rolle, idet man som Regel købte det meste Havefrø fra Udlandet."¹ De lande, der eksporterede havefrø til Skandinavien, var først og fremmest Tyskland, Holland, England og Frankrig.² Sorter på de skandinaviske sortslister som savoykålen "Sluis & Groot's Liebling" og hvidkålen "Ruhm von Enkhuizen", der begge blev tiltrukket af firmaet Sluis & Groot i Enkhuizen i Holland, er eksempler på den hollandske eksport af køkkenurtefrø til Norden. Spinaten "De Gaudry", der blev ført i handelen af Vilmorin Andrieux & Cie, er et eksempel på den franske eksport.

Det er dog frøfirmaer fra Tyskland og England, der tegner sig for den absolut største del af indførslen af det havefrø, der solgtes af de nordiske frøhandlere inden og til en vis grad også efter konsolideringen af frøavlens i de skandinaviske lande. Dette afspejles i sortsnavnene på løget "Stuttgarter Riesen", sellerien "Hamburger" og porrerne "Sutton's Royal Favourite", "Sutton's Prizetaker" og "Sutton's Acquisition".

I Tyskland blev de eksporterede havefrø især avlet i og omkring byerne Erfurt og Quedlinburg: "Hvillken Gartner eller Haveven har ikke, især i de senere Aar, hørt Quedlinburg nævne som den By, hvorfra vi her i Damark forsynes med en stor Del af det Urte-, Blomster- og Rodfrugtfrø, vi bruge – og paa lignende Maader forsendes derfra til hele Europa og en stor Del af Amerika."³ Blomkålen "Erfurter Dværg" og guleroeden "Quedlinburger", der begge med tiden blev "skandinaviske" køkkenurtesorter, refererer til dette.

I England havde den forædling, frøavl og frøhandel, der fandt sted omkring Reading og London, særlig betydning for Skandinavien.

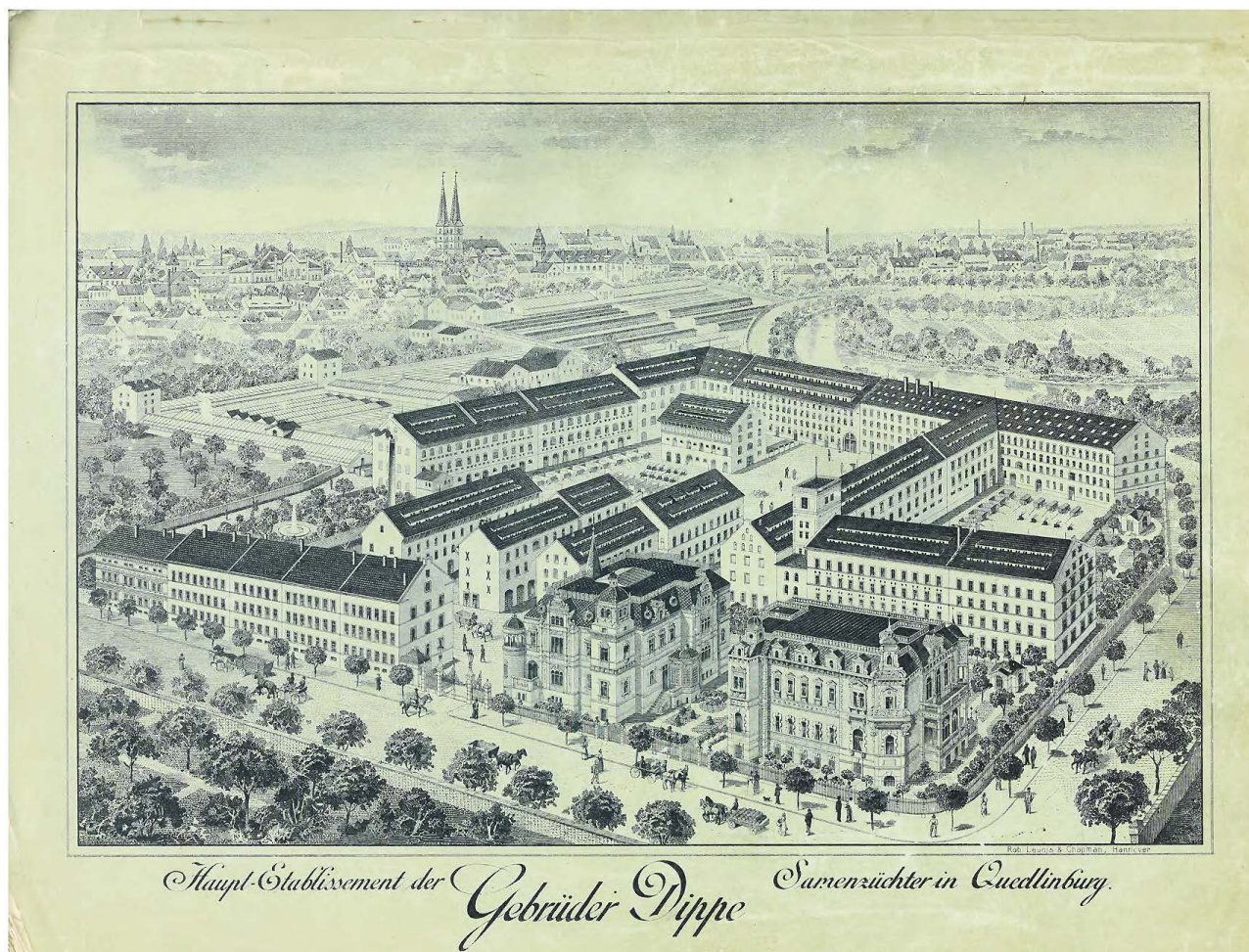
Frøfirmaerne i og omkring ovennævnte tyske og engelske byer var mål for utallige rejser foretaget af gartnere og havebrugspersonligheder fra Skandinavien. Af disse rejser skal her nævnes:

- Forsøgsleder E. Lindgrens rejse til Danmark og Tyskland i 1865. Den bragte ham bl.a. til Quedlinburg: "Qvedlinburgs frøodling är det mest storartade man kan se, i fråga om nyttig trädgårdsodling." Blandt de besøgte frøfirmaer fremhævede Lindgren Gebrüder Dippe.⁴
- Forsøgsleder E. Lindgrens rejse til bl.a. England, Frankrig, Holland og Tyskland i 1875. I England var det særligt firmaet Sutton & Sons, der vakte Lindgrens interesse. I Tyskland besøgte han bl.a. Haage & Schmidt i Erfurt.⁵
- G. Linds rejse til bl.a. Holland, England, Tyskland og Frankrig i 1896. G. Lind fremhævede i England særligt Sutton & Sons og i Tyskland særligt Gebrüder Dippe.⁶
- Gartner C. Galschiøts rejse til Quedlinburg i 1883, hvor han besøgte "Den største Frøavler, Dippe, som dyrker o. 3000 Tdr. L".⁷
- Havebrugskandidat J. Tschernings rejse til bl.a. Quedlinburg gengivet i tidsskriftet Om Landbrugets Kulturplanter og der-til hørende Frøavl i 1884.⁸ Under denne rejse hæftede Tscherning sig særligt ved Gebrüder Dippe: "Endnu maa vi nævne et Firma, Gebrüder Dippe, som ogsaa hører til de yngre, men som i alle retninger overgaar hvad der hidtil er præsteret paa Frøavlens Omraade i Tyskland, ja vi kan vel dristigt sige paa hele Jorden."
- Forsøgsleder J. Rasmussons studierejse i 1921 til England og Holland, hvor han i England bl. a. besøgte Sutton & Sons og James Carter & Co.⁹

Mange af de sorter, der deltog i J. A. Dybdahls køkkenurteforsøg i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles have fra 1864 til 1879, havde engelsk oprindelse, og de var med til at danne grundlaget for hans bog Kjøkkenhaveplanterne.¹⁰ I E. Lindgrens og G. Linds sortsafprøvninger¹¹ i Sverige indgik, fra ikke skandinaviske frøfirmaer,¹² fortrinsvis køkkenurtesorter fra tyske og engelske firmaer.¹³ Blandt disse skiller de tyske Gebrüder Dippe fra Quedlinburg og Haage & Schmidt fra Erfurt sig ud med mange sorter. Af engelske frøfirmaer skal nævnes Sutton & Sons, fra Reading og Carters fra London.

I de norske sortsforsøg, som K. Weydahl anlagde i andet årti af 1900-tallet, deltog fra de ikke skandinaviske frøfirmaer også fortrinsvis grønsagssorter fra tyske og engelske firmaer. Særligt det engelske firma Sutton & Sons bidrog med sortsmateriale, men også de tyske frøfirmaer F. C. Heinemann, Haage & Schmidt og Liebau & Co. fra Erfurt samt Gebrüder Dippe fra Quedlinburg leverede frøprøver i betydeligt omfang til Weydahls forsøg.

I de svenske og norske forsøgsberetninger mellem 1920 og 1950 springer de engelske og tyske havefrøfirmaer igen i øjnene, som de ikke skandinaviske firmaer, der har bidraget med det største antal sorter.¹⁴ Der er bevaret fine samlinger af udenlandske frøkataloger fra de firmaer, som har haft sorter med i disse forsøg.¹⁵ Men der er ikke i nævneværdig grad afprøvet grønsagssorter og -stammer fra ikke skandinaviske havefrøfirmaer i de officielle danske sortsforsøg, og den samling, der fandtes af udenlandske frøkataloger, er blevet kasseret, hvilket gør det vanskeligt at efterprøve dette spørgsmål i forhold til Danmark.

Gebrüder Dippes hjemsted i Quedlinburg. Kilde: Gebrüder Dippes Engros-Preis-Verzeichniss 1898/99.

Samlet set har følgende engelske og tyske havefrøfirmaer bidraget med det største antal sorter i de skandinaviske sortsforsøg fra midten af 1800-tallet og frem til 1950:

- Tyskland
 - F. C. Heinemann, Erfurt
 - E. Fromhold & Co., Naumburg
 - Haage & Schmidt, Erfurt
 - Gebrüder Dippe, Quedlinburg
- England
 - Sutton & Sons, Reading
 - Carters Tested Seeds, London

Det er langt fra alle de sorter, som disse firmaer fik afprøvet ved forsøgene, der kom i handelen eller blev dyrket i Skandinavien. For at undersøge dette må man bruge sortslisterne i kapitlet "De mest dyrkede sorter....". Her finder man en lang række sorter med engelske og tyske navne. Dette afspejler, at der i den praktiske dyrkning har været et tæt samspil mellem udviklingen i den skandinaviske dyrkning af køkkenurter, og forædlingen af køkkenurter og havefrøhandelen i Tyskland og England. Mange af de sorter, som i første omgang blev solgt til eller kom hertil ad andre kanaler som f.eks. blomkålen "Erfurter Dværg", blev ikke blot en fast bestanddel af den praktiske dyrkning. De blev også til selvstændige skandinaviske forædlede og forbedrede stammer af den oprindelige sort. Dermed bidrog grønsagsgener fra både England og Tyskland i betydelig grad til opbygningen af den skandinaviske køkkenurteforædling og -frøhandel.

Et interessant indblik i udvekslingen af grønsagsfrø mellem Skandinavien og det øvrige Europa får man i P. Larsens erindringsbog 52 aars virke i Frøfirmaet J. E. Ohlsens Enke, der omhandler perioden 1885 til 1937. Larsen redegør heri for, hvilke ikke skandinaviske havefrøfirmaer Ohlsens Enke handlede med.

Som aftager af de blomkålsfrø, som J. E. Ohlsens Enke efterhånden havde opbygget en stor og velfungerende avl af, nævnes bl.a. Haage & Schmidt og E. Benary fra Erfurter, Gebr. Dippe og Henr. Mette fra Quedlinburg, Vilmorin-Andrieux & Cie. fra Paris, Ed. Maunthner fra Budapest, Jan Dolejs fra Prag, Peter Lawson & Son fra Edinburgh samt Hurst & Son fra London.

De ikke skandinaviske frøfirmaer, som Ohlsens Enke købte grønsagsfrø hos var bl.a. Gebr. Dippe og Henr. Mette fra Quedlinburg, James Carter, Hurst & Son, Cooper, Taber & Co. og Dunnett & Beale fra London samt Charles Sharpe & Co. fra Sleaford. Nedenstående sortsperspektivering er et eksempel, der skal anskueliggøre udvekslingen af køkkenurtesorter mellem Tyskland og England på den ene side og Skandinavien på den anden. Den er lavet med henblik på sammenligning med sortslisterne i kapitlet "De mest dyrkede sorter....", og den tager af pladshensyn og for overskuelighedens skyld udgangspunkt i blomkåls-, hvidkåls- og spidskålssorterne fra perioderne rustikum og tidlig mendelikum.

Følgende årgange af frøkatalogerne fra de ovennævnte tyske og engelske havefrøfirmaer er anvendt:

- Tyskland
 - Frøkatalogerne fra 1873 og 1922 fra Haage & Schmidt, Erfurt
 - Frøkatalogerne fra 1884-1885 og 1916 fra Gebrüder Dippe, Quedlinburg
 - Frøkataloget fra 1916 fra F. C. Heinemann, Erfurt,
 - Frøkataloget fra 1924 fra E. Fromhold & Co., Naumburg
- England
 - Frøkatalogerne fra 1879 og 1916 fra Sutton & Sons, Reading
 - Frøkatalogerne fra 1882 og 1921 fra Carters Tested Seeds, London

For at give et kontrapunkt til frøfirmaernes udbud er udvalget af anbefalede sorter indenfor de nævnte kålarter fra disse vigtige engelske og tyske havebrugsmonografier fra perioderne medtaget:

- Illustrirte Gemüse- und Obstgärtneri. Th. Rümpler. 1879. Berlin: Verlag von Wiegandt, Hempel & Parye. Dette skrift er en vigtig kilde i forhold til grønsagsdyrkningen i Tyskland i sidste halvdel af 1800-tallet. Det indeholder en mængde smukke træsnit, der afbilder de forskellige køkkenurtesorter. Rümplers værk er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling, og det indgår som en af kilderne i S. Lund og H. Kiærshous værk En monografisk Skildring af Havekaalens, Rybsens og Rapsens Kulturformer fra 1884. København: Th. Linds Boghandel
- Allgemeines illustriertes Gartenbuch. H. Jäger. 1882. Hannover: Verlagsbuchhandlung von Ph. Cohen. Denne havebog er udgivet i to oplag i 1869 og 1882. Den er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling.
- Der Gemüsegärtner. H. Jäger. 1871. Hannover: Verlag von Cohen und Risch. Dette værk udkom i adskillige udgaver og oplag i bl. a. 1863 og 1871, og det er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling. Værket er desuden en af kilderne i S. Lund og H. Kiærshous værk En monografisk Skildring af Havekaalens, Rybsens og Rapsens Kulturformer fra 1884. København: Th. Linds Boghandel
- Handbuch des Gesamten Gemüsebaues. J. Becker-Dillingen. 1924. Berlin: Verlagsbuchhandlung P. Parey. Dette storværk er en af de allervigtigste kilder til forståelsen af de tyske grønsagssorters historie. Det udkom fra 1924 til 1956 i hele 6 udgaver eller oplag, af hvilke de fem er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling. Værket er fremhævet på litteraturlisterne i både 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, og det er nævnt i litteraturfortegnelserne i en lang række skandinaviske lærebøger om køkkenurtedyrkning.¹⁶
- The Vegetable Garden. 1885 og 1920. London: J. Murray. W. Robinsons oversættelse af Vilmorins håndbog Les plantes potagères. Dette værk, der i Robinsons oversættelse udkom i 2 udgaver i 1885 og 1920, er det absolut væsentligste værk om grønsagssorter udkommet i Europa før 1950. Det omtaler en meget stor del af de sorter, der var i dyrkning i Europa, og beskrivelser af dem. Det er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling i både flere af de franske originaludgaver og i Robinsons oversættelse fra 1920. Værket er fremhævet på litteraturlisterne i både 3., 4. og 5. udgave af Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, og det er nævnt i litteraturfortegnelserne i en lang række skandinaviske lærebøger om køkkenurtedyrkning.¹⁷ Herudover fremhæves det af forsøgsleder ved Alnarps Trædgårdars Forsøksverksamhet J. Rasmusson som det vigtigste referenceværk for grønsagssorter: "*Den enda uppslagsbok av något så när universell omfattning som för nuvarande finnes att tillgå är Vilmorins Les Plantes Potagères.*"¹⁸
- The Gardener's Assistant. Robert Thompson. 1886 og 1925. London: Blackie & Son & The Gresham Publishing Company. Dette pragtværk, som beskrev alle sider af havebruget, gennemgik gennem hele fem udgaver eller oplag fra 1859 til 1939 dyrkningen af køkkenurter og de sorter, som var at anbefale. Det er dermed et værk, der har kunnet vejlede grønsagsdyrkere gennem mange generationer. Hele 4 udgaver eller oplag af det er at finde i Den kgl. Veterinær og Landbohøjskoles bogsamling.

Det engelske og tyske perspektiv på de skandinaviske sortslister fra rustikum og tidlig mendelikum (s = spidskål):¹⁹

 Tyskland, rustikum

Haage & Schmidt 1873		Gebrüder Dippe 1884-1885	
Blomkål	Hvidkål/Spidsk. ²⁰	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.
Erfurter, grosser frühester	Erfurter, grosses weisses	Erfurter Zwerg	Zucker- oder Maispitz s
Asiatischer	Erfurter mittelgrosses	Holländischer Zwerg	Erfurter, früher kleiner weisser runder

Capischer	Erfurter kl. frühes festes	Erfurter, grosser	Erfurter grosser weisser fester
Cyprischer	Lübecker	Kaiser	Yorker s
Englischer	Braunschweiger	Berliner Treib	Zuckerhut s
Französischer Lenormand	Magdeburger	Frankfurter Riesen (Italienischer früher Riesen)	Winnigstädter s
Pariser, zarter	Pommersches s	Italienischer non plus ultra	Filderkraut s
Pariser halbharter	Schweinfurter	Utrechter	Schweinfurter
Schwarzer aus Sicilien	Bergheinfelder	Asiatischer grosser früher	Magdeburger
Von Walchern	Griechisches Centner	Cyprischer	Lübecker
Haage'scher frühester Zwerg	Winnigstädter s	Englischer grosser früher	Braunschweiger
Haage'scher allerfrühester Treib	Zuckerhut s	Asiatischer grosser später	Holländischer
Erfurter Zwerg	Allerfrühestes Maispitz-Zucker s	Englischer grosser später	Griechischer Centner
Berliner Zwerg	Butter- oder Carminat	Stadtholder	
Holländischer Zwerg	Ulmer, grosses spätes Centner	Walcheren	
Stadholder später	Ulmer Spitz oder Filder s		
Algier	Nürnberger		
Italienischer Riesen	Holländisches niedriges weisses		
Neuer früher italienischer Riesen	Holländisches grosses weisses		
	Colomenskisches		
	Tacoronter Riesen		
	Strunkkraut		
	Drumhead, gr. spätes weisses		
	Drumhead niedriges spätes rundes weisses		
	Drumhead St. Johannistags		
	Battersea ²¹		
	Yorksches s		
	Yorksches frühes weisses grosses s		
	Enfield, Markt s		
	Frühes weisses englisches Zwerg		
	Kaiser, frühes weisses		
	Little Pixie s		
	Nonpareil s		
	Cocosnuss (Wheeler's) s		
	Shilling's Queen s		
	King of the Cabbages s		
	Wheeler's Imperial s		
	Joanet oder Nantais, sehr frühes		
	Joanet oder Nantais, spätes		
	Bacalan s		
	Mortagne		
	Vaugirard		
	Ochenherz, grosses weisses s		
	Ochenherz kleines s		
	St. Denis		

Jäger 1871		Jäger 1882		Rümpler 1879	
Blomkål	Hvidkål/Spidsk.	Blomkål	Hidkål/Spidsk.	Blomkål	Hvidkål/Spidskål
Erfurter Zwerg-blumenkohl oder Haage'sche	Yorkerkohl s	Erfurter Zwerg-Blumenkohl	Yorker s	Haage'scher Zwerg-blumenkohl	Erfurter grosses Weisskraut

Pariser (Salomon)	Johanniskraut (Johannistagkraut, Joannet oder Nantais)	Kaiser-B. (Imperial)	Johanniskraut	Erfurter Blumenhohl	Erfurter kleines Weisskraut
Berliner Blumenkohl	Maispitzkraut s	Pariser Salomon	Maispitzkraut s	Walchern	Stotternheimer Kraut
Cyprische	Kleine Erfurter Weisskraut	Lenorman	Ulmer	Pariser Blumenkohl	Braunschweiger Kraut
Der französische Lenormand	Zuckerhutkraut s	Berliner Treibblumenkohl	Erfurter kleines Weisskraut	Lenormand	Magdeburger Kraut
Neapolitanische oder Italienische Blumenkohl	Grosse runde Erfurter	Grosse Erfurter	Bergrheinfelder	Frühe oder Treib-Blumenkohl (Tendre oder Salomon)	Schweinfurter Kraut
Frankfurter Riesen-Blumenkohl	Ulmer Spitzkraut s	Italienische (Frankfurter) Riesenblumenkohl	Braunschweiger	Mittelfrühe oder Sommerblumenkohl (Demidur oder gros Salomon)	Bamberger Centnerkraut
Grosse frühe Erfurter	Filderkraut s	Erfurter früheste Treib-Blumenkohl	Mittelgrosse Erfurter	Blumenkohl von Saint-Brieuc	Strassburger Centnerkraut
	Winnigstädter s	Haage'schen allerfrühesten Treibkohl	Bamberger	Kaiser-Blumenkohl (Imperial)	Ulmer Centnerkraut
	Pommersche Spitzkraut s		Magdeburger	Stadtholder	Holländisches Weisskraut
	Schweinfurter		Filder s	Der grossr asiatische Blumenkohl	Holländisches Weisskraut mit blauem Rande (Utrechter)
	Strassburger oder Elsasser			Italienischer Riesen-Blumenkohl/Frankfurter Riesen-Blumenkohl	Johannistagkraut (Chou Joannet oder Nantais)
	Braunschweiger			Argos	Weisskraut von Saint-Denis (Chou de Saint-Denis, Chou de Bonneuil, Chou d'Aubervilliers)
	Ulmer oder griechische			Chios	Kleines Yorker Kraut s
	Magdeburger			Malta	Grosses Yorker Kraut s
	Bergrheinfelder				Zuckerhutkraut (Sugar loaf) s
	Winterkraut von Vaugirard				Frühes Bacalaner (Chou de Saint-Brieuc) s
	Enfield-Cabbage s				Spätes Bacalaner s
					Grosses Ochenherzkraut s
					Das kleine Ochenherzkraut s
					Pommersches Spitzkraut s
					Winnigstädter Kraut s
					Filder Kraut (Schwabenkraut) s
					Mai-Spitzkraut s
					Münsterländer Kraut
					Burgunderkraut (Chou marbrée de Bourgogne, Chou de Saint Claude, Chou cristallin)
					Rothselberger oder Rothsichelberger Kraut
					Lübecker Kraut
					Glückstädter Kraut

					Drumhead (Trommelkopfkraut)
					Early Champion
					Non pareil s
					Beck's Early Premier
					Schilling's Königinkraut (Shilling's Queen) s
					Battersea-Kraut s
					Londoner Marktkraut s
					Enfielder Marktkraut s
					Wheeler's Kaiserkraut s
					Vanack s
					Wheeler's Cocosnusskraut s

Tyskland, tidlig mendelikum

Heinemann 1916		Fromhold 1924		Haage & Schmidt 1922	
Blomkål	Hvidkål/Spidsk.	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.
Erfurter Grossblumige Zwerg-Blumenkohl	Erfurter kleine Weisses	Naumburger Markt	Holsteiner Frühester runder Riesen	Algier	Amager
Heinemanns Vier Jahreszeiten	Achtwochen s	Erfurter Zwerg	Holsteiner mittel-Früher	Asiatischer	Auvergne Zentner
Schneeball	Allerfrühester Kopenhagener Riesen	Schneeball	Holsteiner später	Berliner früher	Bacalan s
Erfurter Haage'scher Zwerg, echter kleinblättriger Treib	Heinemanns Juni-Riesen	Sehswochen	Amager	Cyprischer	Bamberger s
Grosser dänischer Export-Blumenkohl	Etampes s	Dänischer Export	Braunschweiger	Dänischer grosser früher	Battersea ²²
Lenormand	Express s	Enkhuizener Markt	Casseler s	Englischer	Berliner grosses weisses verbessertes Markthallen
Buzelin	Yorker s	Italienischer früher	Ditmarscher allerfrühester	Erfurter, grosser	Braunschweiger
Algier-Blumenkohl	Ruhm von Enkhuizen		Ditmarscher mittelfrüher Riesen	Erfurter Zwerg	Büdericher
Malta	Bamberger s		Erfurter kleiner, fester, früher	Haagescher allerfrühester Zwerg	Casseler s
Vierlanden	Glückstädter		Erstling s	Haagescher kleinblättriger, frühester Zwerg	Dithmarsches
Veitschs Riesen-Herbst	Braunschweiger		Kopenhagener Markt	Holländischer mittelfrüher	Eifeler (Nürnberger)
Metropole	Amager		Magdeburger	Italienischer früher Riesen/Frankfurter Riesen	Erfurter, grösstes weisses
Asiatischer	Erfurter grosses Markt		Ruhm von Enkhuizen	Italienischer später Riesen	Erfurter kleines frühestes festes
Italienischer Riesen (Non plus ultra)	Erfurter rundes zucker		Winnigstädter s	Italienischer Non plus ultra	Erfurter rundes Zucker
Stadtholder	Weisses Riesen		Zucker- oder Maispitz s	Kaiser	Erstling s
	Schweinfurter allergöst.			Lemaitre	Etampes s
	Magdeburger			Lenormand	Express s

	Winnigstädter s			Malteser	Filder s
	Filderkraut s			Metropole	Globus
	Kasseler s			Optimus	Glückstädter
	Johannikraut			Pariser oder Salmons früher	Goliath s
	Griechisches Zentner			Pariser halbharter	Gratscheffs plattes weisses Riesen
	Holländisches grosses			Primus/Italienischer allerfrühester kurzstrunkiger Riesen	Gratscheffs rundes Riesen (Bulgarisches)
	Ochsenherz s			Scneeball	Grischisches Zentner
				Stadtholder	Hendersons frühes Sommer
				Walcheren	Holländisches weisses niedriges frühes
					Holländisches grosses weisses spätes
					Jersey Wakefield s
					Johannistag, frühes
					Johannistag spätes
					Kolomonskisches Riesen
					Kopenhagener frühes Markt
					Lübecker
					Magdeburger
					Ochsenherz s
					Pommersches s
					Ruhm von Enkhuzen
					Schwedisches rundes mittelfrühes
					Schweinfurter
					St. Denis
					Strassburger Zentner
					Strunkkraut, echtes Altenburger
					Strunkkraut, Egerländer
					Succession
					Trommelkopf (Drumhead) grosses rundes weisses spätes
					Trommelkopf niedriges rundes weisses
					Ulmer, grosses spätes Zentner
					Utrechter
					Warschauer
					Wheeler's Kaiser (Imperial) s
					Winnigstädter s
					Yorksches, frühes weisses s
					Yorksches grosses weisses s
					Zucker- oder Maispitz s
					Zuckerhut s

Dippe 1916		Becker-Dillingen 1924	
Blomkål	Hvidkål/Spidsk.	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.
Asiatischer grosser früher	Amager	Haagescher Erfurter allerfrühester Zwer (Kopenhagener Markt, Stockholmer Markt, Imperial)	Kleines, frühes Erfurter
Asiatischer grosser später	Braunschweiger	Schneeball	Erstling s
Berliner Treib	Casseler s	Haagescher kleinblättriger früheste Zwergblumenkohl	Johannistag/Joanet
Cyprischer grosser früher	Dithmarscher	Dänischer grosser früher/ Dänischer Export	Frühes Dithmarscher
Englischer grosser früher	Erfurter, früher kleiner	Erfurter grosse frühe	Frühes Westfalia
Englischer grosser später	Erfurter grosser weisser	Frankfurter oder Italienischer Riesen ²³	Büdericher
Erfurter Zwerg	Erstling s	Stadtholder	Holländisches
Erfurter grosser früher	Express s	Walcheren	Ruhm von Enkhizen
Holländischer früher Zwerg	Filder s	Vierländer grosser weisser	Glückstädter
Frankfurter Riesen (Italienischer früher Riesen)	Globus	Haarlemer grosser später	Winnigstädter/ Wendelsteiner s
Italienischer non plus ultra	Griechischer Centner		Filderkraut s
Grosser dänischer Export	Glückstädter		Kopenhagener Markt
Kaiser	Holländisches grosser runder		Bamberger s
Schneeball	Johannistag		Kasseler s
Stadtholder	Kopenhagener Markt		Magdeburger
Utrechter	Lübecker		Erfurter grosses spätes
Walcheren	Magdeburger		Braunschweiger
	Rostower		Amager (Dänisches Winter)
	Ruhm von Enkhizen		Westphalia
	Schweinfurter		
	Winnigstädter s		
	Yorker s		
	Zuckerhut s		
	Zucker- oder Maispitz s		

England, rustikum

Sutton & Sons 1879		Carters 1882	
Blomkål	Hvidkål/Spidsk.	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.
Sutton's King of Cauliflowers	Sutton's Imperial s	Carters' Defiance Extra Early Forcing	Carter's Heartwell Early Marrow s
Sutton's First Crop	Thick-leaved Coutances	Carters' Mont Blanc	Kemp's Incomparable s
Early Dwarf Mammoth	Green-glazed American s	Carter's Dwarf Mammoth	Cocoanut s
Veitch's Autumn Giant	Little Pixie	Early White London	Carters' Matchless
Dwarf Imperial	Sutton's King of Dwarfs	Walcheren	Nonpareil Improved s
Early London White	Cocoa Nut s	Fine Large Late	Carters' Early
Walcheren	Improved Early Dwarf York	Veith's Autumn Giant	Tom Thumb, or Little Pixie s
Stadtholder	Improved Nonpareil s	Stadtholder, or Giant	Enfield Market s
Early Short-legged	Rosette Colewort	Lenormand's Paris Market	Large Imperial Oxheart s
Lenormand	Wheeler's Imperial s	King of Cauliflowers	Carters' Miniature Drumhead
Late German	Enfield Market s		Early Jersey Wakefield s
	Large York s		Daniell's Defiance s
	Sugar Loaf s		Atkins' Matchless s
	Heartwell Marrow		East Ham
			Early Champion

			Early Wyman
			Early York s
			Fearnaught
			Vanack s
			Early Battersea s
			Winningstadt s
			Barnes' Early s
			Wheeler's Imperial s
			Emperor
			King of the Cabbages s
			Sugarloaf s
			Shillings' Queen s
			Early Blenheim
			London Market s
			Improved Imperial s
			Large York s
			Thousand Headed
			Prince Albert

The Vegetable Garden 1885		The Gardener's Assistant 1886	
Blomkål ²⁴	Hvidkål/Spidsk. ²⁵	Blomkål	Hvidkål/Spidsk.
Early Dwarf Erfurt	Early Dwarf York s	Early ²⁶	Early Battersea s ²⁷
Imperial	The Superfine Early s	Dwarf Erfurt	Nonpareil s ²⁸
Earliest Paris Forcing	Large York s	Dean's Early Snowball	Early York/Early Dwarf York s
Alleaume Dwarf	Sugar-loaf/Chou Pain de Sucre s	Lenormand's	Atkin's Matchless s ²⁹
Lenormand's	Early Ox-heart/Chou Cœur de Bœuf Petit s	Walcheren ³⁰	Joannet/St. John's Day
Lenormand's Short-stalked	Early Étampes s	Large Asiatic	Chou de Schweinfurth
Large White French/Chou-fleur Demi-dur de Saint-Brieuc	Chou Préfin de Boulogne	Veitch's Autumn Giant	Cocoa-Nut s
Late Paris	Chou Prompt de Saint-Malo		Little Pixi/Tom Thumb s
Early London, or Early Dutch	Early Paris Market/Chou Cœur de Bœuf Moyen de la Halle s		Early Cornish/Cornish Paington/Penton s
Late Asiatic/Chou-fleur Dur d'Angleterre	Prince's Nonpareil or Barnes' Early Dwarf s		Portugal/Large-ribbed/Braganza/Couve Tronchuda/Chou à grosses cotes blondes
Stadholder	Tourlaville s		Dwarf Portugal/Dwarf Couve Tronchuda
Walcheren ³¹	French Ox-heart/Chou Cœur de Bœuf Gros s		White-Ribbed Avilès
Veitch's Autumn Giant/Chou-fleur Géant de Naples	Jersey Wakefield s		Pomeranian s
Giant Italian Self-protecting/Chou-fleur Géant de Naples Tardif	Lingreville s		Winnigstadt s
Intermediate Paris	Early Bacalan s		
Lemaitre	Large Bacalan s		
Algerian	St. John's Day Dwarf Drumhead/Chou Joannet Hatif		
Purple Cape/Chou-fleur Noir de Sicile	Small Early Erfurt		
Cyprischer	Henderson's Early Summer		
	Ellam's Dwarf s		
	Carter's Heartwell s		
	Cocoa-nut (Wheeler) s		
	Imperial (Wheeler) s		
	Saint-Denis Drumhead		

	Late St. John's Day/Chou Joanet Gros		
	Early Dutch Drumhead		
	Large Late Drumhead/Chou de Brunswick à Pied Court		
	Large Late Flat Brunswick/Chou de Brunswick Ordinaire		
	Schweinfurt/Quintal, Drumhead		
	Fumel		
	Early Drumhead/Chou de Habas		
	Dax Drumhead		
	Late Flat Dutch Drumhead		
	Ecury		
	Hundredweight, Quintal or Mason's Drumhead/Chou Quintal de Strasbourg/Centner Kraut		
	Melsbach		
	Early Winnigstadt s		
	Filder or Pomerian s		
	Green Glazed American s		
	Vaugirard		
	Alsace Autumn		
	Large La Trappe or Mortagne		
	Death's-head		
	Atkin's Matchless s		
	Battersea, Enfield Market, Vauxhall or Fulham s		
	Little Pixie or Tom Thumb s		
	Cornish Paington or Early Cornish s		
	Amager		
	Kaper-kohl		
	Lubeck		
	Giant Flat Gratscheff		
	Pisa Round		
	Murcian		

England, tidlig mendelikum

Sutton & Sons 1916		Carters 1921	
Blomkål	Hvidkål/Spidskål	Blomkål	Hvidkål/Spidskål
Sutton's First Crop	Sutton's Earliest s	Forerunner	Early Hartwell s
Sutton's Magnum Bonum	Sutton's All Heart s	Defiance Forcing	Springtide s
Sutton's Purity	Sutton's Little Gem s	First Crop	Pioneer s
Sutton's White Queen	Sutton's Tender and True	Snowball	Model s
Sutton's All the Year Round	Sutton's Imperial s	Extra Early Autumn Giant	Early York s
Sutton's Favourite	Sutton's Improved Nonpareil s	Mont Blanc	Early Offenham s
Sutton's King of Cauliflowers	Sutton's Favourite s	Early Emperor	Ellam's Early s
Sutton's Universal	Sutton's Maincrop	Dwarf Mammoth	Flower of Spring s
Sutton's Early Giant	Sutton's Rosette Colewort	Early White London	Mein's No. 1 s
Sutton's Autumn Mammoth	Sutton's Selected Hardy Colewort	Autumn Giant	Mammoth Beefheart
Veitch's Extra Early Forcing	Sutton's Summer Drumhead	Eclipse	Miniature Drumhead
Veitch's Pearl	Veitch's Earliest of All	Walcheren	Summer

Veitch's Express	Veitch's Beaconsfield s		Cocoanut s
Veitch's Autumn Giant	Veitch's Main Crop		White Prizetaker
Improved Large Erfurt	Christmas Drumhead		Christmas Drumhead
Early London White	Improved Early Dwarf York s		Enfield Market s
Walcheren	Improved Winningstadt s		Nonpareil s
Eclipse	Nonpareil s		Wheeler's Imperial s
Improved Snowball	Enfield Market s		
Early Dwarf Forcing	Hardy Green Colewort		
Early Defiance	Wheeler's Imperial s		
	Late York s		
	Early Rainham s		
	London Market s		

The Vegetable Garden 1920		The Gardener's Assistant 1925	
Blomkål ³²	Hvidkål/Spidskål ³³	Blomkål	Hvidkål/Spidskål
Early Dwarf Erfurt	Early York s	Autumn Mammoth	All Heart s
Early Snowball	Large York s	Carter's Forerunner	Beaconsfield s
Alleaume Dwarf	Sugar-loaf s	Dean's Early Snowball	Christmas Drumhead
Earliest Paris Forcing	Early Ox-heart s	Dwarf Erfurt	Cocoa-nut s
Imperial	Express s	Early Autumn Giant	Early Battersea s
Half-early/Intermediate, Paris	Early Étampes s	Early Forcing	Early Offenham s
Early Picpus	Jersey Wakefield s	Early London (Early Dutch)	Early York s
Half-early Lemaitre	Early Paris market/Chou Cœur-de-bœuf Moyen s	Magnum Bonum	Ellam's Early Dwarf s
Lenormand's Shortstalked	Prince's Nonpareil/Barnes's Early Dwarf s	Purity	First and Best s
Large White French/Choufleur demi-dur de Saint-Brieuc	Tourlaville Early s	Sutton's First Crop	Flower of Spring s
Late Paris	Large Ox-heart s	Veitch's Autumn Giant	Improved Nonpareil s
Large Algiers	Lingreville s	Walcheren	Little Gem s
Early London/Early Dutch	Early Bacalan s		Little Pixie (Tom Thumb) s
Late Asiatic	Large Bacalan s		Matchless s
Stadtholder	St. John's Day Dwarf Drumhead		Mein's No. 1 s
Walcheren ³⁴	Flat Parisian/Early Spring		Selected Winningstadt s
Incomparable	Small Early Erfurt		St. John's Day
Veitch's Autumn Giant	Henderson's Early Summer		Sutton's April s
Giant Italian Self-protecting	Saint-Denis Drumhead		Sutton's Earliest s
Purple Cape/Choufleur noir de Sicile	Late St. John's Day/Chou Joanet Tardif		Sutton's Maincrop
The Russian	Early Dutch Drumhead/Early Dwarf Flat Dutch		
Cyprischer	Short-stemmed Brunsvick		
	Schweinfurt Quintal Drumhead		
	Fumel		
	Early Habas		
	Dax Drumhead		
	Late Flat Dutch Drumhead		
	Hundredweight/ Quintal/Mason's Drumhead		
	Auvergne Quintal		
	Early Winnigstadt s		
	Filder/Pomeranian s		
	Green Glazed American s		
	Curled-leaved Winter		

	Vaugirard		
	Extra Late Amager		
	Alsace Autumn		
	Large La Trappe/ Mortagne		
	Death's-head		
	Aikin's Matchless		
	Battersea/Enfield Market/Vanack/Fulham		
	Little Pixie/Tom Thumb		
	Cornish/Early Cornish		
	Ellam's Dwarf		
	Carter's Heartwell		
	Cocoanut (Wheeler)		
	Imperial (Wheeler)		
	Kaper-kohl		
	Lübeck		
	Giant Flat Gratscheff		
	Pisa Round		
	Murcian		
	The Superfine Early		
	Chou Préfin de Boulogne		
	Early Louviers		
	Chou Prompt de Saint-Malo		
	Ecury		
	Melsbach		

På de skandinaviske lister over de mest værdsatte og dyrkede sorter i rustikum vil man f. eks. kunne finde de tyske hvidkål "Schweinfurter", "Magdeburger" og den tyske spidskål "Winnigstädter", der alle tre nævnes på ovenstående sortsfortegnelser hos Jäger, Rümpler, Haage & Schmidt og Gebrüder Dippe.

Fra de engelske sortsfortegnelser fra rustikum skal som eksempel nævnes blomkålen "Veitch's Autumn Giant", der bringes i frøkatalogerne fra Sutton & Sons og Carters samt er omtalt i The Gardener's assistant og The Vegetable Garden, og som er at finde på fortegnelsen over de mest værdsatte og dyrkede sorter i Danmark i denne periode.

Blandt sorterne i de engelske og tyske kilder fra perioden tidlig mendelikum genkender man eksempelvis fra den norske sortsliste for perioden hvidkålen "Erfurter" hos både Heinemann, Fromhold, Haage & Schmidt, Dippe og Becker-Dillingen. Hvidkålen "Succession", som ses hos Haage & Schmidt, finder man på sortslisten for perioden tidlig mendelikum i Danmark.

Blomkålen "Sutton's Purity" ser ud til at have fundet vej til den norske blomkålsdyrkning i perioden sildig mendelikum.

Spidskålen "Erstling", som ses hos Fromhold, Haage & Schmidt, Dippe og Becker-Dillingen, finder vej til de skandinaviske frøkataloger og til den norske liste over de mest dyrkede sorter i tidlig mendelikum, og den blev den mest dyrkede spidskålssort i Skandinavien i perioden sildig mendelikum.

Ud fra et skandinavisk synspunkt er det interessant, at nordiske sorter som blomkålen "Dänischer grosser früher" og hvidkålene "Schwedisches rundes", "Amager" og "Kopenhagener frühes Markt" er at finde i de tyske kataloger i tidlig mendelikum.

- 1 Pedersen, A. 1921. *Dyrkning af Køkkenurter*. 1921. København: N. C. Roms Forlag, s. 58. Se også kapitlet "Frøavl af og frøhandel med køkkenurter i Norden før 1950"
- 2 Lind, G. & Liljewall, F. 1909. *Köksväxtodling*. Stockholm: Walström & Widstrands Förlag, s. 201; Dorph-Petersen, K., Moen, O. & Nilsson, E. 1934-1936. "Havefrøhandel", i A. Pedersen (red.), *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon*. København: G. E. C. Gad, bd. 1, s. 643; Høiland, A. 1935. "Frø og redskapshandelen", i O. Lund, O. Hennestad, O. Skard & J. Strømme (red.), *Gartnerenæringen i Norge*. Oslo: Nationatrykkeriet, s. 210-211; Skard, T. 1963. *Hagebruk og Gartneri i Norge*. 1963. Sarpsborg: Universitetsforlaget, s. 141
- 3 Gram, H. 1886. "Feuilleton, Erindringer fra et Ophold i Quedlinburg", *Vort Havebrug, 1886*, nr. 7, 26. januar, s. 68
- 4 Lindgren, E. 1866. "Iakttagelser rörande trädgårdsskötsel och trädgårdssodling i allmänhet, gjorda under en resa i Danmark och Tyskland sommaren 1865", *Tidning för Trädgårdssodalare, 5. årg.*, s. 76 m.fl.
- 5 Lindgren, E. 1875. "Resebref", *Tidning för Trädgårdssodalare, 14. årg.*, s. 61, 67 og 77 m.fl.
- 6 Lindgren, E. 1896. "Resebref", *Tidning för Trädgårdssodalare, 35. årg.*, s. 65, 73 og 81 m.fl.
- 7 Galschiøt, C. 1883. "Frøavl i Danmark", *Ugeskrift for Landmænd*, 6. række, 1. bind, s. 168
- 8 Tcherning, J. 1884. "Den nordtyske Frøavl", *Om Landbrugets Kulturplanter og dertil hørende Frøavl, nr. 4*, s. 4
- 9 Rasmusson, J. 1923. "En studieresa till England og Holland", i N. Sonesson (red.), *Sveriges Trädgårdssodling Årsbok 1923*. Stockholm: Svenska Andels förlaget, s. 63-115
- 10 Dybdahl, J. A. 1877. *Kjøkkenhaveplanterne*. København: G. E. C. Gad. Se også kapitlet "Frøhandel og frøavl med køkkenurter i Norden før 1950"
- 11 Se også kapitlet "Den skandinaviske forsøgsvirksomhed med køkkenurter frem mod 1950" samt de i dette kapitel nævnte kilder vedrørende Lindgrens og Linds forsøg
- 12 Der er i denne sammenhæng taget udgangspunkt i europæiske frøfirmaer
- 13 Sorter fra Sluis & Groot fra Holland, Vilmorin-Andrieux et Cie fra Frankrig og de amerikanske frøfirmaer Reever's & C:o, W. Atlee Burpee & Co samt D. Landreth & Sons deltog også i et vist omfang i Lindgrens og Linds forsøg
- 14 De franske frøfirmaer L. Clause og Vilmorin-Andrieux et Cie deltog også i et væsentligt omfang i disse forsøg. Se også kapitlet "Den skandinaviske forsøgsvirksomhed med køkkenurter frem mod 1950" samt de i dette kapitel nævnte forsøgsberetninger fra Norge og Sverige
- 15 Se indledningen
- 16 Eksempelvis i Kristensen, R. 1945. *Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening, i Pedersen, A. 1936. *Dyrkning af Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening og i Kristensen, R. 1954. *Dyrkning af Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening
- 17 Eksempelvis i Kristensen, R. 1945. *Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening, i Pedersen, A. 1936. *Dyrkning af Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening og i Kristensen, R. 1954. *Dyrkning af Køkkenurter*. København: Alm. dansk Gartnerforening
- 18 Rasmusson, J. 1928. "Nordiskt samarbete för skapandet av en möjligast fullständig samling autentiska beskrifningar öfver köksväxter", *Nordisk jordbruksforskning, bd. 10*. Helsinki: Nordiske jordbruksforskernes forening, s. 720
- 19 Se kapitlet "De mest dyrkede sorter...."
- 20 I de fleste af de følgende kilder er hvidkål og spidskål nævnt under et. Det kan i visse tilfælde være svært at skelne fuldstændig mellem de to kåltyper i de forskellige sortslister, da det ikke altid er angivet helt klart, hvilken type en bestemt sort tilhører. Derfor henvises til de enkelte kilder for dette spørgsmål. Der er dog i oversigten indsat et lille s for spidskål efter de sorter, hvor det er muligt at skelne, eller hvor det har været muligt at konstatere gennem søgning i projektets hoveddokument
- 21 Haage & Schmidt beskriver i 1873 denne som "grosses plattes", men i *The Gardener's Assistant* fra 1886, bd.1, s. 171 betegnes den som en spidskål
- 22 Haage & Schmidt beskriver i 1922 denne som "grosses plattes", men i *The Vegetable Garden* fra 1920, s. 141 betegnes den som en spidskål
- 23 J. Becker-Dillingen angiver i *Gesamten Gemüsebaues*, s. 310 "Primus", "Non plus ultra", "Eclipse", "Algier" og "Malta" som synonymmer
- 24 I *The Vegetable Garden* fra 1885 slutter alle blomkålssorter med "Cauliflower". Denne tilføjelse er af pladshensyn ikke medtaget i oversigten. For mange af blomkålssorternes vedkommende er også de franske navne medtaget i *The Vegetable Garden*. Disse bringes af pladshensyn kun her, hvis der er tale om et decideret synonym
- 25 I *The Vegetable Garden* fra 1885 slutter alle hvidkålssorter med "Cabbage". Denne tilføjelse er af pladshensyn ikke medtaget i oversigten. For mange af kålsorternes vedkommende er også de franske navne medtaget i *The Vegetable Garden*. Disse bringes af pladshensyn kun her, hvis der er tale om et decideret synonym
- 26 I *The Gardener's Assistant* fra 1886 redegøres der for mange synonymdannelse. For denne sorts vedkommende nævnes i bd.1, s. 183 disse synonymmer: Early London White, London Particular, Mercer's New Pearly, Epp's Superb, New Dwarf Late Cyprian, Early Dutch
- 27 I *The Gardener's Assistant* fra 1886 redegøres der for mange synonymdannelse. For denne sorts vedkommende nævnes i bd. 1, s. 171 disse synonymmer: Dwarf Battersea, Early Dwarf Battersea, Vanack, Early Vanack, Blenheim, Carter's Early, Carter's Matchless, Early Imperial, Fulham, Early Fulham, Cattell's Reliance, Cox's Early London, Early Champion, Early Emperor, Early Paradise, Early Paragon, Early Lancashire, East Ham, Heale's Imperial, Jacob's Early, King of the Cabbages, May's Paragon, Mitchell's Prince Albert, Myatt's Eclipse, Pearson's Early Conqueror, Prince of Wales, Sealey's Victoria, Sheppard's Marrow, Shilling's Queen, Superfine Early Dwarf, Sutton's Imperial, Wheeler's Imperial, Enfield Market, Early Wellington, West Ham
- 28 I *The Gardener's Assistant* fra 1886 redegøres der for mange synonymdannelse. For denne sorts vedkommende nævnes i bd. 1, s. 171 disse synonymmer: Barne's Early Dwarf, Nonpareil Improved, Prince's Nonpareil
- 29 I *The Gardener's Assistant* fra 1886 redegøres der for mange synonymdannelse. For denne sorts vedkommende nævnes i bd. 1, s. 171 disse synonymmer: Matchless Dwarf, Tiley's Early Marrow, Early Hope, Little Pixie, Sutton's Dwarf Coombe
- 30 I *The Gardener's Assistant* fra 1886 redegøres der for mange synonymdannelse. For denne sorts vedkommende nævnes disse synonymmer: Walcheren Broccoli, Early Leyden, Legge's Walcheren Broccoli or Cauliflower, bd. 1, s. 183
- 31 Beskrives i *The Vegetable Garden* fra 1885, s. 181 som en særlig blomkålstype, der er en mellemting mellem rigtig blomkål og broccoli, som var betegnelsen for en speciel type af vinterblomkål. I Danmark havde man sorten "Nordstern", har besad den egenskab, at den ved udsåning i beg. af juni kunne stå ude hele vinteren og først danne hoved i forårsmånederne
- 32 I *The Vegetable Garden* fra 1920 slutter alle blomkålssorter med "Cauliflower". Denne tilføjelse er af pladshensyn ikke medtaget i oversigten
- 33 I *The Vegetable Garden* fra 1920 slutter alle hvidkålssorter med "Cabbage". Denne tilføjelse er af pladshensyn ikke medtaget i oversigten. For nogle af kålsorternes vedkommende er også de franske navne medtaget i *The Vegetable Garden*. Disse bringes af pladshensyn kun her, hvis der er tale om et decideret synonym
- 34 Beskrives i *The Vegetable Garden* fra 1920, s. 214 som en særlig blomkålstype, der er en mellemting mellem rigtig blomkål og broccoli, som var betegnelsen for en speciel type af vinterblomkål. I Danmark havde man sorten "Nordstern", har besad den egenskab, at den ved udsåning i beg. af juni kunne stå ude hele vinteren og først danne hoved i forårsmånederne